

АКАДЕМІЯ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ

ПЕТРЕНКО О.В.

**ПРОФЕСІЙНА ДЕФОРМАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ
ТА ШЛЯХИ ЇЇ ПРОФІЛАКТИКИ
В УМОВАХ ВІЙСЬКОВОЇ СЛУЖБИ**

Київ - 1998

Петренко О.В. Професійна деформація особистості та шляхи її профілактики в умовах військової служби. - К.: АЗСУ, 1998. - 32 с.

Запропоноване психологічне визначення явища професійної деформації особистості, побудоване на аналізі його джерел та проявів. Окреслене коло потенційно патогенних чинників військово-професійної діяльності. Викладені результати емпіричних досліджень. Особливу актуальність мають запропоновані принципи та практичні заходи профілактичної роботи.

Видання призначене для психологів, спеціалістів з профвідбору, а також військових керівників різних ланок.

Друкується за постановою Вченої ради
Академії Збройних Сил України

Р е ц е н з е н т и :

Завідувач лабораторією наукових основ практичної психології інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України, кандидат психологічних наук **Кісарчук З.Г.**

Провідний науковий співробітник Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України, кандидат психологічних наук **Мілютіна К.Л.**

АКТУАЛЬНІСТЬ ПРОБЛЕМИ

Професійна діяльність висуває до особистості систему певних вимог та включає особистість у специфічну систему професійних відносин. При цьому, на професійну діяльність припадає значна частина життя людини, починаючи з молодого віку і навіть з періоду юності, коли особистість набагато більше, ніж у зрілому віці, чутлива до впливу середовища. Зрозуміло, що професійна діяльність має дуже суттєвий вплив на процес формування та розвитку особистості. Та чи завжди вплив професійної діяльності на особистість має виключно позитивну спрямованість?

У різні часи, у різних культурах та різними мислителями надавалися дуже суперечливі оцінки значенню праці у житті людини та її впливу на людину [26 - с. 129-130].

Дослідники радянського періоду, розробляючи методологічний принцип єдності свідомості та діяльності, розглядали професійну діяльність у якості одного з центральних чинників розвитку особистості [13]. При цьому йшлося переважно про позитивні ефекти включення людини у професійну діяльність. Втім, таке положення добре узгоджувалося з популярною філософською сентенцією “праця створила людину”.

Але зростання глибини досліджень з проблем розвитку особистості продемонструвало неоднозначність тверджень про визначальну та позитивну роль суспільно-корисної діяльності у цьому процесі.

Було відзначено, що методологічна схема діяльнісного підходу орієнтує людину на репродуктивне відтворення функцій вже опанованої, і, в цьому розумінні, буденної діяльності; що в межах такої репродуктивно-діяльнісної парадигми не залишається місця для визнання за людиною потенції до продуктивного стрибка у принципово нових для неї видах діяльності [21 - с. 10-17]. Але ж відомі факти “відкриття здібностей” - у С.Єсеніна дуже рано відкрилася здібність писати вірші, а у біржевого маклера Гогена досить пізно виявилась здібність до живопису. Як тут бути з найважливішим методологічним принципом діяльнісного підходу, у відповідності з яким здібності формуються тільки у діяльності? Аналіз соціальних наслідків проголошення примату діяльності над особистістю та трактовки

особистості фактично як сукупності репродуктивних властивостей (тобто сформованих у діяльності, вже опанованій у суспільстві), призвів до розуміння, що докладання практичних зусиль до формування особистості на основі діяльнісного підходу спрямоване не інакше як на формування репродуктивної особистості, тобто такої, яку на побутовій мові звичайно називають особистістю обивателя [21 - с.11].

Відзначалось, що діяльнісне відношення є лише окремим випадком відношення людини до світу, а особистість може бути збагненна не як сукупність репродуктивних здібностей (властивостей), сформованих у діяльності, а як особлива просторова цілісність людини зі світом [13 - с. 12-13].

У ряді досліджень було показано, що взаємодія особистості з професійним середовищем, відзначаючись складним та суперечливим характером, здатна обернутись для суб'єкту діяльності відчутною та досить стійкою особистісною дисгармонізацією [5]. Зокрема, на певному етапі опанування професією може відбуватись таке поєднання життя професіонала з його діяльністю, при якому набуті ним типові риси та професійні інтереси починають проявлятися в усіх інших сферах його життєдіяльності, визначаючи ставлення до дійсності. При цьому людина стає "професіоналом" в усіх сферах свого позапрофесійного життя, її особистість набуває певних рис однобічності, аж до дисгармонійності.

Дослідників цікавила також тема розвитку моральності професіонала. Відзначалося, що у сфері діяльності критерієм обрання засобу є його ефективність, а відповідність цього засоба засадам моральності може відступити на задній план. Наявність нормативних приписів, жорстко регламентуючих діяльність, у поєднанні з побудованою на їх основі системою адміністративного регулювання, фактично скасовують моральність, знімаючи з людини моральну відповідальність там, де її дії задані нормативно. В результаті цього людина у контексті своєї діяльності припиняє розвиватися як моральна істота, навіть якщо нормативи мають моральну основу [10]. Повністю покладатися на моральну основу нормативних приписів було б не дуже обачно, враховуючи, що інструкції, регламенти, закони далеко не завжди в повній мірі відображають об'єктивні інтереси суспільства та усіх його членів, а часто захищають групові (сословні, відомчі і т.п.) інтереси, інтереси законодавця.

Треба визнати, що умови будь-якої професійної діяльності постійно провокують відношення керівника до підлеглого як до засоба

виконання поточних завдань. Хоча кожна професійна діяльність і спрямована на задоволення певної суспільної потреби, і в цьому розумінні має в якості мети людину, проте з точки зору завдань професійної діяльності людині надається роль виконавця і засобу, а метою стає результат професійної праці.

В окремих публікаціях останнього часу ми зустрічаємо спроби обговорення деяких аспектів явища професійної деформації особистості [3, 8]. Нажаль, саме поняття “професійна деформація особистості” ніяк при цьому не визначається. Висловлюється думка, що це явище може мати поширення перш за все серед представників тих професій, головною ознакою яких є праця з людьми. Робиться акцент на механізмі деформації особистості суб'єкту спілкування, пов'язаному з поглибленням у соціальну роль іншого, її відчуттям “з середини” - наприклад, співробітник карного розшуку, спілкуючись зі злочинцем, відчуває на собі вплив його особистості, переймаючи його світогляд. Треба зазначити, що такий механізм особистісних трансформацій не є загальним і може мати значення лише для окремих професій.

Отже, залишаються невивченими як сутність та ключові ознаки цього явища, так і основні механізми його виникнення. Не розроблені підходи до визначення розбіжностей між процесами формування особистості професійного типу і професійної деформації особистості. Відсутня концептуальна диференціація груп чинників, що дисгармонізують особистість суб'єкта професійної діяльності.

Наявність багатьох “білих плям” у розумінні проблеми професійної деформації особистості є значною перешкодою у проведенні відповідної психопрофілактичної роботи, попри її надзвичайну соціальну вагу, враховуючи перелік професій, носіїв яких відносять до групи ризику щодо виникнення особистісних аномалій (адже засвідчується належність до такої групи ризику лікарів, працівників органів МВС, соціальних працівників, вчителів, військовослужбовців, де соціальні наслідки поведінки деформованої особистості можуть бути особливо важкими).

У сфері військово-професійної діяльності психо-профілактична робота надзвичайно важлива як з точки зору суспільної функції Збройних Сил, так і з точки зору умов, під впливом яких перебувають військовослужбовці.

У наш час Збройні Сили України переживають процес істотних перетворень, який пов'язаний зі ствердженням нових стандартів, нових поглядів на співвідношення норм життя армії та норм життя

демократичного суспільства. При цьому відбувається і еволюція вимог суспільства до особистості військовослужбовця.

Навіть поверхневий розгляд умов та особливостей військово-професійної діяльності дає підстави для того, щоб віднести її до переліку тих професій, для яких питання впливу професійних чинників на особистість потребує спеціального вивчення.

Через військову службу проходять великі маси громадян. Усі ці люди потрапляють під вплив умов армійського життя, надзвичайних з точки зору вимірів цивільного суспільства. Таким чином, служба в армії стає чинником, що має безпосередній вплив на формування і розвиток особистості багатьох людей. Під найбільший вплив чинників армійського середовища потрапляють кадрові офіцери, знаходячись в ньому протягом десятиріч. До того ж, службова діяльність офіцера-керівника носить дуже інтенсивний характер. Широка розповсюдженість думки, що служба в армії - це не тільки рід занять, але і спосіб життя, є одним з свідоцтв тотального впливу на особистість військовослужбовця сукупності соціальних та психологічних умов, у яких він перебуває. Істотно, що під нормативне регулювання у Збройних Силах потрапляє навіть форма міжособистісної комунікації, причому часом не тільки у контексті суто функціональної взаємодії військовослужбовців.

З одного боку, деякі особливості військової служби можуть сприяти небажаним особистісним трансформаціям, а з другого боку, ці трансформації в умовах військової служби можуть мати особливо серйозні наслідки.

Від особистості офіцера-керівника безпосередньо чи опосередковано залежить багато якісних показників частини або підрозділу. Ця залежність підсилюється під впливом таких специфічних особливостей військової служби, як єдиноначалля і сувора підпорядкованість молодших старшим. Оскільки вік солдатів строкової служби (18-20 років) припадає на один з найбільш складних етапів розвитку особистості, то це змушує відносити професійну деформацію особистості офіцера-командира до рахунку явищ, що являють особливу соціальну небезпеку. Треба також прийняти до уваги, що звільнення кадрових офіцерів у запас відбувається у віці, коли людина ще цілком працездатна і шукає можливості подальшої самореалізації. Таким чином, наслідки професійної деформації особистості військовослужбовця можуть проявлятися не тільки у Збройних Силах, але і за їх межами.

ЗАГАЛЬНО-ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ВИТОКІВ ТА СУТНОСТІ ЯВИЩА ПРОФЕСІЙНОЇ ДЕФОРМАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

Розглядаючи в узагальненому вигляді структуру професійної діяльності, можна назвати три її принципових компоненти - предметно-операційну діяльність (наприклад, почистити зброю), когнітивну діяльність (наприклад, проаналізувати можливості маневру противника), і комунікативну діяльність (довести до підлеглих поточні завдання, провести співбесіду тощо). Між цими компонентами може не бути достатньо чіткої межі. Наприклад, діяльність оператора може одночасно складатися з предметно-операційних та когнітивних функцій.

З точки зору впливу на особистість, кожен компонент структури професійної діяльності має певні потенційні можливості. Проілюструємо це твердження прикладами: предметно-операційна діяльність, пов'язана з тривалим виконанням операцій, які вимагають тонкого уміння рук, може розвинути такі особистісні якості, як терпеливість та самоконтроль; когнітивна діяльність, пов'язана з самостійним проектуванням складних технічних систем, може підсилити особистісну самодостатність; комунікативна діяльність, пов'язана з управлінням підлеглими, може підсилити особистісну домінантність.

Таким чином, можна говорити про існування предметно-операційних, когнітивних та комунікативно-рольових чинників впливу професійної діяльності на особистість. Їх дисгармонізуючі можливості не рівноцінні.

Роль чинників предметно-операційної групи у процесі особистісної дисгармонізації не істотна. Чинники когнітивної групи можуть звужувати пізнавальну активність особистості, призводячи до формування особистості з професійно-однобічними інтересами, проте розглядати однобічність інтересів у якості ключової ознаки особистісної дисгармонії та деформації неможливо, оскільки гармонійна особистість, відрізняючись цілісністю, повинна мати відповідну мотиваційну домінанту, що може призводити до певної асиметрії інтересів.

Вплив на особистість комунікативно-рольових чинників професійної діяльності є найбільш істотним, оскільки вони торкаються сутнісних ознак людини та основоположних аспектів її життєдіяльності. Адже сутність феномену людини пов'язана саме з системою її

соціальних відношень. Не випадково поняття “особистість” філософи нерідко тлумачили не як близьке за змістом до поняття “людина”, взятому у певному аспекті, а як таке, що вказує на основну властивість людини - властивість реалізовувати соціальний спосіб життєдіяльності.

У професійній діяльності офіцера саме комунікативно-рольові чинники посідають одне з центральних місць. Мова йде про ті умови професійної діяльності, які накладають службово-посадовий відбиток, нормативний шаблон на процес комунікації. Процес суб'єкт-суб'єктної комунікації підпадає у Збройних Силах під нормативне регулювання, причому не тільки в рамках суто функціональної взаємодії військовослужбовців, але і поза їх межами. Військово-професійна діяльність відзначається суворою підпорядкованістю молодших старшим, наявністю у посадових осіб різного рівня значної влади над підлеглими, підвищеною інтенсивністю виконання управлінських функцій та міжособистісної взаємодії, суворою регламентацією процесу комунікації між суб'єктами діяльності, наявністю певних статутних форм вияву пошани начальникам тощо.

Професійно обумовлені чинники комунікативно-рольової групи (як і когнітивні чинники у інтелектуальних видах діяльності) можуть сприяти формуванню типових рис особистості - особистості професійного типу. У випадку такого впливу з боку комунікативно-рольових чинників у формі звички може закріплюватись певний спосіб звертання до іншої людини, певний стиль комунікативного контакту. Командир зі стажем “ставить на місце” випадкового співрозмовника, “доповідає обстановку” знайомому і т. ін. - можна привести багато подібних прикладів із життя. Всі вони демонструють прояви рис особистості професійного типу.

Але там, де ми помічаємо зниження готовності до співчуття іншим людям, появу емоційної глухоти, там, де професіонал перестає бачити індивідуальність конкретної людини, сприймаючи її лише як одиницю системи нормативних стосунків, - там виникає підстава для розмови про більш серйозні речі, ніж лише тільки про особливості комунікативного стилю. Тоді можна вже говорити про аномальне викривлення системи соціальних відношень особистості - відношень до самої себе, до інших людей, до соціуму в цілому.

Ми бачимо, що професійне середовище, якщо воно накладає на особистість певні комунікативно-рольові рамки, в принципі здатне стати джерелом особистісних дисгармоній аж до аномалій на соціально-психологічному рівні організації індивідуальності. Разом з тим, треба відзначити, що певну односторонність інтересів професіонала навряд чи

можна вважати основоположною рисою дисгармонійності, оскільки вона може бути зворотньою стороною особистісної цільності.

Прагнучи відшукати прийнятні діагностичні критерії професійної особистісної деформації, проаналізуємо перспективи виходу на ознаки цього явища через їх діагностування як певних психічних відхилень. Така постановка питання одразу виводить на проблему критеріїв психічної норми і патології. Складність ситуації полягає в тому, що проробка цієї проблеми здійснювалася перш за все у контексті медико-психологічних і психіатричних досліджень. Ми ж ведемо мову про явище, яке, не дивлячись на його аномальність, ніколи не було предметом інтересу психіатрії або клінічної психології.

Існує широкий спектр визначень психічної норми, який охоплює підходи починаючи від вузькосимптоматичних і закінчуючи загальнофілософськими [6, 11]. Серед діагностичних критеріїв відхилень у психіці, що пропонувалися, ми знаходимо:

- негативні симптоматичні критерії, які вказують приблизну межу між широкими областями норми і патології;
- статистичні критерії, які визначають нормальність як схожість на інших;
- адаптаційні критерії, які визначають нормальність як відповідність середовищу існування;
- культурно-релятивістські критерії, які зводять проблему норми і патології до мікросоціальних настанов і відсутності симптомів, патологічних з точки зору культури, яка розглядається;
- описові критерії психічного здоров'я, у яких замість психіатричної термінології звучать загальнолюдські принципи і поняття;
- критерії, які виходять з філософського розуміння основної сутності людини.

Різноманітність критеріїв відображає складність проблеми психічної норми, і в залежності від завдань перевага може віддаватися тим чи іншим підходам як найбільш продуктивним та надійним. Отже, яким повинен бути вибір, коли мова йде про явища соціальної деформації особистості взагалі та професійно-рольової деформації особистості зокрема?

Негативні симптоматичні критерії, які отримали розповсюдження у психіатрії завдяки наявності конкретної симптоматики багатьох психічних хвороб, тут звичайно не прийнятні.

Використання статистичних критеріїв також здається проблематичним. Чи можна погодитися з тим, що зі збільшенням чисельності тих або інших розладів вони починають, зберігаючи свою сутність, тим не менш наближатися до норми?

Орієнтація на адаптаційні критерії змушувала б замислюватися над правомірністю самої постановки питання про проблему професійної деформації особистості, оскільки процес такої особистісної трансформації на певному її етапі може носити адаптаційний характер, отже, з точки зору цього підходу, не перешкоджати, а сприяти збереженню психічної норми.

Відповідно до предмету нашого дослідження, найбільш цікавою є спроба використання діагностичних критеріїв, які базуються на філософському розумінні основної сутності людини - її соціального способу існування.

Прикладом визначення нормального розвитку особистості на основі таких критеріїв є його трактовка як такого, що веде людину "до засвоєння нею родової людської сутності" [3 - с. 49-50]. Це трактування дозволяє вийти на конкретні чинники та ознаки особистісного здоров'я. Так, на основі розкриття смислу наведеної трактовки, у переліку основних умов і, одночасно, критеріїв аномального розвитку особистості називалися:

- відношення до людини як до засобу (центральне системоутворююче відношення);
- егоцентризм та неспроможність до самовіддачі і любові;
- підпорядкований зовнішнім обставинам характер життєдіяльності;
- слабка вираженість потреби у позитивній свободі;
- відсутність прагнення до набуття наскрізного загального смислу свого життя.

Спираючись на положення концепції рівнів психічного здоров'я [6 - с.72], процес аномального розвитку особистості суб'єкту діяльності можна тлумачити як процес переходу особистісних дисгармоній, спровокованих професійним середовищем, у стійку особистісну деформацію, як заключну стадію цього процесу. У відповідності зі згаданою концепцією, визначаються три рівні психічного здоров'я:

- ⇒ **перший рівень** - рівень психофізіологічного здоров'я, який визначається особливостями мозкової, нейрофізіологічної організації актів психічної діяльності;
- ⇒ **другий рівень** - рівень індивідуально-психологічного здоров'я, який визначає спроможність людини до побудови адекватних способів реалізації власних прагнень;
- ⇒ **третій рівень** - рівень особистісного здоров'я, який визначається якістю смислових відношень людини.

Спостереження за поведінкою людини дозволяє побачити стан її психічного здоров'я перш за все на індивідуально-психологічному рівні - рівні зовнішніх проявів стану психіки у поведінці. Саме особливості тих або інших актів поведінки частіше за все стають основою для попереднього діагнозу стану психіки. Причина відхилень при цьому може міститися як на рівні психофізіологічного, так і на рівні особистісного здоров'я, оскільки порушення психічного здоров'я на кожному з цих рівнів мають властивість розповсюджуватись (до певної міри) і на інші рівні.

Розвиток явищ професійної деформації особистості, якщо його розглядати на засадах концепції рівнів психічного здоров'я, починається з дисгармонізації та деформації системи відношень особистості та пов'язаних з цими відношеннями особистісних смислів через ті чи інші соціально-психологічні феномени, і вже далі цей процес розповсюджується на рівень індивідуально-психологічного здоров'я, порушуючи соціальну поведінку людини. Таке розповсюдження порушень особистісного здоров'я на рівень індивідуально-психологічного здоров'я є не чим іншим, як трансформацією системи відношень особистості у риси характеру, тобто одним з основних психологічних механізмів характероутворення. Існує об'єктивна послідовність цієї трансформації: формування відношень особистості, їх фіксація і закріплення у вигляді певних позицій, подальше перетворення у первинні комунікативні риси характеру, які стають внутрішньою основою для утворення інших характерологічних властивостей (інтелектуальних, вольових, емоційно-мотиваційних) [1 - с. 314].

Розглядаючи аномальний розвиток особистості професіонала, як процес переходу особистісно-смислових дисгармоній, спровокованих професійним середовищем, у стійку особистісну деформацію, як

заключну стадію цього процесу, ми виділяємо такі стадії професійної деформації особистості:

- 1) стадію перебудови системи особистісних смислів, у ході якої відбувається початкова дисгармонізація соціального ядра мотиваційно-потребової сфери;
- 2) стадію стабілізації внутрішньоособистісної дисгармонії (порушення особистісного здоров'я);
- 3) стадію характерологічних змін (порушення здоров'я на індивідуально-психологічному рівні, "хвороба характеру");
- 4) стадію закріплення цілісної структури особистості по деформованому типу.

Вихідним та системоутворюючим моментом процесу аномального розвитку особистості є така перебудова особистісних смислів, яка формує та стимулює відчужуюче відношення до інших людей - відношення, що приділяє іншій людині роль об'єкту маніпулювання.

На початковому етапі зазначена перебудова може носити ситуативний характер, виконувати адаптивну функцію, бути відносно легко оборотною. Але на певному етапі особистісної дисгармонізації може відбуватися різке зниження суб'єктивної цінності ряду суспільних функцій, порушення цілісності мотиваційної сфери. При цьому буде також знижуватися і актуальність вищих потреб, загострюватися особистісна однобічність, оскільки зникає важливий чинник особистісної багатовимірності та всебічності як інтегрованості у світ. Все це стає відправною точкою процесу особистісної деформації, створюючи основу для стійкого (на рівні характерологічних особливостей) відношення до іншої людини як до засобу досягнення групових або егоцентричних цілей.

Слід відзначити, що закріплення внутрішньоособистісної дисгармонії, окрім самостійного значення у патогенезі аномалій характеру, пов'язане також з загальним підвищенням уразливості психіки. Дослідженнями була встановлена залежність між ступенем особистісної гармонії та гостротою розвитку екзогенних психічних розладів у результаті психічного травмування [23]. Цілісна, гармонійна індивідуальність зазнає значно менше наслідків від психічної травми, тоді як у індивідуальності з високим ступенем дисгармонії психічні розлади можуть виникати і загострюватися навіть в умовах незначних навантажень повсякденного життя.

Виходячи зі зробленого аналізу ключових чинників, ознак та етапів формування професійної особистісної деформації, ця деформація визначена як

процес, який починається з дисгармонізації системи особистісних смислів під впливом особливостей професійно-посадової ролі на ґрунті особистісних якостей, що схиляють до подібної дисгармонізації, а закінчується фактичним відчуженням суб'єкту професійної діяльності від родової людської сутності та, як наслідок, соціальною дезадаптацією або звуженням діапазону адаптаційних можливостей до варіацій соціального середовища через закріплення у вигляді риси характеру настанови на використання одних людей іншими у якості засобу досягнення суб'єктивно-важливих цілей.

Таким чином, під професійною особистісною деформацією ми розуміємо пов'язану зі впливом комунікативно-рольових чинників професійної діяльності втрату її суб'єктом здатності до самоцільної зацікавленості у людях.

Принциповою розбіжністю, що дозволяє диференціювати риси особистості професійного типу від рис особистості, яка зазнала професійної деформації, є те, що *професійна особистісна деформація - це процес, який дисгармонізує соціальні пласти мотиваційно-потребової сфери особистості, викривлюючи сутнісні якості людини і глибоко дисгармонізуючи таким чином всю особистість в цілому*, тоді як основними ознаками особистості професійного типу є певна асиметрія сфери інтересів, а також специфічні риси "професійно-забарвленого" стилю комунікації. *Стиль комунікації особистості професійного типу зачіпає зовнішню форму комунікативного процесу і не пов'язаний, на відміну від професійної особистісної деформації, з трансформаціями соціальних пластів мотиваційно-потребової сфери.*

Аналіз явища професійної деформації особистості показує, що небезпека стимулювання деформаційного процесу підвищена в умовах, коли виникає безпосередня залежність від професіонала інших людей у процесі виконання цим професіоналом своїх посадових функцій. Отже, одним з найістотніших стимуляторів процесу особистісної деформації може виявитися влада керівника. При цьому особливе значення у патогенезі зазначеного явища можуть мати

ситуації безпосереднього контакту керівника зі своїми підлеглими у процесі реалізації ним посадових повноважень.

Ті або інші особистісні дисгармонії та аномалії можуть формуватися на етапах, які передують включенню особистості у професійну діяльність. Особистість може розпочати виконання професійно-посадової ролі, вже маючи схильність до деформації. І навпаки, особистості керівника можуть бути притаманні якості, які забезпечуватимуть індивідуальний “імунітет” до деформуючих впливів. Тому самі по собі умови професійної діяльності, якими б вони не були, не здатні безумовно детермінувати професійну деформацію особистості.

Деякі психологічні особливості людини, що сприяють розвитку схильності до тих чи інших форм маніпулятивної поведінки, проаналізував Е.Шостром (E.Shostrom) [25]. На його думку, джерелом маніпулятивної поведінки постають глибинні переживання особистості, її неготовність “відчути життя і чесно подивитись на себе” [25, с. 5-8]. До переліку причин, які породжують таку поведінку, Шостром відносить:

- ⇒ конфлікт людини з самою собою у зв'язку з тим, що у повсякденному житті вона змушена спиратися як на себе, так і на зовнішнє середовище;
- ⇒ відсутність любові до самого себе і опасіння зізнатися у власних людських слабкостях, що призводить до втрати здатності любити будь-кого;
- ⇒ почуття безпорадності перед екзистенційною проблемою;
- ⇒ неспроможність побудувати відкриті міжособистісні взаємини, як такі, що несуть загрозу психологічно ускладненого становища;
- ⇒ прагнення отримати схвалення від усіх та кожного.

Цей підхід до проблеми маніпулятивної поведінки дозволив виділити декілька варіантів “філософії” людини-маніпулятора: будь що головувати та реалізовувати владу (активний маніпулятор), ніколи не викликати роздратування (пасивний маніпулятор), вигравати будь-якою ціною (маніпулятор на змаганні), відкидати турботу (байдужий маніпулятор).

Звичайно, що внутрішньоособистісні чинники схильності до маніпулятивної поведінки можуть бути знайдені не тільки на рівні глибинних переживань особистості та набутих соціально-психологічних настанов, але і на рівні психофізіологічних якостей, опосередковано присутніх у рисах характеру (до таких рис можуть належати емоційна

відчуженість, домінантність, а також деякі патохарактерологічні радикали).

Професійно-рольова деформація особистості, виникаючи у різних випадках на фоні домінування різних життєвих потреб, може призводити до розвитку аномалій того чи іншого типу. Якщо у структурі ціннісних орієнтацій суб'єкта діяльності переважають егоїстичні складові, то системоутворюючим компонентом професійної деформації особистості буде відношення до іншої людини як до засобу досягнення власних егоїстичних цілей (наприклад, успішної кар'єри). Якщо ж суб'єкт діяльності орієнтований на суспільно-значимі цілі, досягнення яких відповідає його потребам високого рівня, то в цьому випадку системоутворюючим моментом професійної деформації особистості буде схильність використовувати інших людей як засіб досягнення просоціальних цілей. Таким чином, можна припустити існування "егоцентричного" та "просоціального" типів професійно-деформованої особистості. Ймовірно, що у реальному житті особистісні деформації можуть спиратися на складні переплетення егоцентричних та просоціальних смислів, інструментом реалізації яких є інша людина, групи людей або навіть людські маси.

ОГЛЯД РЕЗУЛЬТАТІВ ЕМПІРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

З метою перевірки гіпотез про реальність виникнення професійної деформації особистості в умовах військової служби, а також про визначальну роль у цьому процесі чинника посадової влади, були проведені емпіричні дослідження. На емпіричному матеріалі планувалось знайти також відповіді на питання щодо закономірностей поглиблення професійної деформації особистості у військовому середовищі, та апробувати принципи та методи діагностики цього явища.

Загалом, були проведені два самостійні дослідження: локальне дослідження у окремому підрозділі та скрінінгове дослідження на виборці військовослужбовців різного віку у військовому званні від лейтенанта до підполковника.

Локальне дослідження проводилося у військовому підрозділі рівня батальону. На основі спостережень та інтерв'ю були вивчені особливості мотивації та стилей управлінської діяльності керівників цього підрозділу. Окрім того, за допомогою тестових методик були досліджені їх індивідуально-психологічні особливості. Разом з цим, за методикою семантичного диференціалу досліджувалися також іміджи зазначених керівників у очах їх підлеглих у співвідношенні з поняттям "ідеальний начальник" та Я-концепцією респондентів. І, нарешті, були отримані оцінки начальниками своїх підлеглих за дихотомічними шкалами "порушник військової дисципліни - дисциплінований офіцер" та "відразлива особистість - приваблива особистість". Оцінка за кожною з наведених шкал могла дорівнювати -3, -2, -1, 0, +1, +2, +3. Ступінь диференційованості оцінок за цими шкалами розраховувалася як різниця між середньо-арифметичними оцінками за першою ("службово-посадовою") та другою ("особистісною") шкалами. Вона у різних керівників виявилася неоднаковою і склала від -0,714 до +0,706.

Таким чином, якщо одні керівники більш позитивно сприймали своїх підлеглих у особистісному аспекті, то інші - у службовому. Були також керівники, у яких показник диференційованості оцінок був більше наближений до нуля (від -0,214 до +0,285), тобто спостерігалось певне зрощення службових та особистісних оцінок.

Співставлення показників диференційованості зазначених оцінок з індивідуально-психологічними особливостями кожного конкретного керівника, зі ступенем його емоційної благополучності, ступенем

схильності до психозахисних способів поведінки, а також з його стилем управлінської діяльності та з особливостями мотиваційно-потребової сфери (у тому числі з особливостями мотивації до службової діяльності), дало цікавий матеріал для аналізу та дозволило зробити наступні висновки:

1. Серед окремих військових професіоналів спостерігається явище втрати спроможності до погляду на особистість підлеглого поза контекстом діяльності, і чинники професійно-посадової влади здатні це явище стимулювати та підкріплювати.

2. Хоча зниження у керівника здатності до багатовимірного сприйняття індивідуальності підлеглих і є діагностично цінною ознакою професійної деформації особистості, проте використання цієї ознаки потребує диференціації різноманітних явищ, оскільки зісковзування керівника на спрощене сприйняття особистості підлеглого не обов'язково пов'язане з явищем професійної особистісної деформації, а може мати і інше походження (наприклад, невротичне). Тому практична методика діагностування явищ професійної деформації особистості окрім роботи з запропонованими шкалами повинна передбачати діагностування невротичних радикалів та комплексне дослідження мотиваційно-емоційної сфери. З цією метою можуть використовуватися відповідні психодіагностичні методики, методи діагностичного інтерв'ю, а також психологічні спостереження.

3. Особливості сприйняття підлеглими свого начальника як керівника, більш або менш наближеного до посадового ідеалу, а також як людини, з якою підлегли у більшій або меншій мірі ідентифікують власне "Я", не мають виразного зв'язку зі ступенем схильності керівника до маніпулятивної поведінки, оскільки така маніпулятивність, особливо якщо у її основі лежать егоцентричні мотиви, може не бути для підлеглих очевидною.

Скрінінговим дослідженням був охоплений широкий спектр характерологічних, поведінкових, а також мотиваційних особливостей вибірки військовослужбовців-офіцерів з різним посадовим статусом та вислугою років у офіцерському званні. Використовувались такі психологічні методики, як семантичний диференціал Ch.Osgood, психологічні опитувальники T.Leary, K.Thomas, R.Cattell, а також тест M.Luscher.

Психосемантичне дослідження відобразило особливості сприйняття респондентами смислів спеціально підібраного набору з 18

понять. Були визначені 22 пари понять, співвідношення смислів яких були цікаві для аналізу у відповідності з предметом дослідження (див. табл. 1). Для кожної з цих пар понять на даних кожного з респондентів були розраховані відстані між відповідними точками у тривимірній моделі психосемантичного простору.

Усього, таким чином, відносно кожного з респондентів було зібрано 52 психологічних показника.

Масив зібраних даних був доповнений показниками вислуги років у офіцерському званні, а також спеціальними коефіцієнтами співвідношення військового звання та вислуги ($k=1$ якщо військове звання присвоєне нещодавно та без запізнення; $k=2$ якщо звання присвоєне більш як рік тому, але без запізнення; $k=3$ якщо офіцер досяг вислуги, необхідної для отримання чергового звання, але звання ще не отримав; $k=4$ якщо розмір вислуги офіцера вже перевищує необхідний для отримання чергового звання, але звання з тих або інших причин не присвоєне).

У ході комп'ютерної обробки усієї сукупності кількісних даних була отримана матриця зі 1275 коефіцієнтів вибіркової кореляції та матриця зі 153 коефіцієнтів сполученості Пірсона-Чупрова. З урахуванням граничних значень цих коефіцієнтів для розміру використаної вибірки, були виділені та проаналізовані статистично значущі (на рівні значущості 5%) взаємозв'язки між зібраними показниками.

Була побудована та проаналізована кореляційна плеяда семантичних дистанцій між визначеними парами понять, яка за своєю сутністю є плеядою особистісних смислів (рис. 1).

Значущі кореляційні зв'язки між показниками психологічних тестів та показниками психосемантичного простору наведені у табл. 2.

Емпіричне дослідження підтвердило реальність проявів у військовослужбовців маніпулятивних настанов по відношенню до оточуючих осіб та дозволило відслідкувати закономірності їх формування і закріплення у вигляді рис деформованої особистості. Разом з тим, результати дослідження заперечують міф про надзвичайне розповсюдження особистісної деформації у військовому середовищі. У залежності від індивідуально-психологічних передумов, командирська влада може бути рівною мірою як чинником, що деформує особистість її носія, так і чинником, що формує особистісну зрілість та спроможність нести відповідальність за інших, не втрачаючи щирої зацікавленості в людях.

Таблиця 1

Перелік пар понять, семантичні відстані між якими підлягали аналізу

№	П а р и п о н я т ь
1	Я очима товаришів по службі - Я в дійсності
2	Я, яким хочу бути в ідеалі - Я в дійсності
3	Смисл життя - Задоволення матеріальних запитів
4	Смисл життя - Спілкування з людьми
5	Смисл життя - Задоволення естетичних запитів
6	Смисл життя - Пізнання нового
7	Смисл життя - Свобода особистості
8	Смисл життя - Влада над іншими людьми
9	Смисл життя - Успішна кар'єра
10	Смисл життя - Служба в армії
11	Служба в армії - Влада над іншими людьми
12	Мій типовий підлеглий - Звичайна людина
13	Мій товариш по службі - Звичайна людина
14	Я в дійсності - Звичайна людина
15	Мій типовий підлеглий - Я в дійсності
16	Моє службове положення - Успішна кар'єра
17	Моє службове положення - Влада над іншими людьми
18	Мої життєві перспективи - Служба в армії
19	Моє уявлення про улюблену роботу - Служба в армії
20	Моє уявлення про улюблену роботу - Свобода особистості
21	Моє уявлення про улюблену роботу - Влада над іншими людьми
22	Моє уявлення про улюблену роботу - Успішна кар'єра

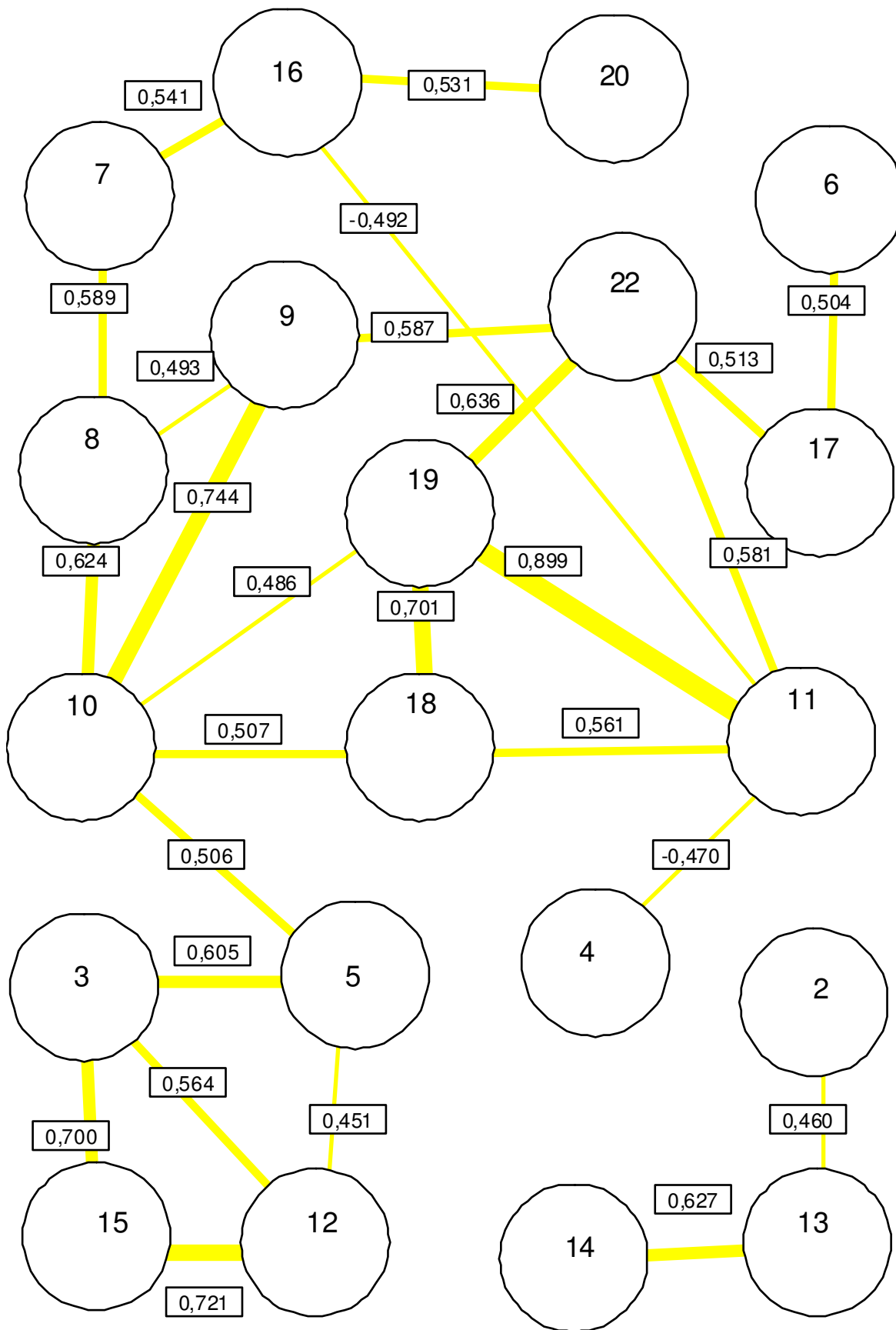

Рис. 1. Кореляційна пляда особистісних смислів (показані кореляційні зв'язки семантичних відстаней між парами понять, наведених у табл. 1).

Таблиця 2

Кореляції між тестовими оцінками та психосемантичними відстанями
(на 5% рівні значущості)

№	Тест	Показник	Психосемантична дистанція	R
1	Cattell	A	Смисл життя - Влада над іншими людьми	-0,503
2	Cattell	A	Смисл життя - Успішна кар'єра	-0,575
3	Cattell	A	Смисл життя - Служба в армії	-0,600
4	Cattell	A	Моє уявлення про улюблену роботу - Служба в армії	-0,515
5	Cattell	B	Я, яким хочу бути в ідеалі - Я в дійсності	-0,488
6	Cattell	C	Я очима товаришів по службі - Я в дійсності	-0,467
7	Cattell	C	Я, яким хочу бути в ідеалі - Я в дійсності	-0,594
8	Cattell	E	Смисл життя - Задоволення матеріальних запитів	0,548
9	Cattell	E	Смисл життя - Задоволення естетичних запитів	0,512
10	Cattell	E	Мій типовий підлеглий - Звичайна людина	0,492
11	Cattell	E	Мій типовий підлеглий - Я в дійсності	0,661
12	Cattell	H	Мій типовий підлеглий - Я в дійсності	0,587
13	Cattell	L	Моє уявлення про улюблену роботу - Свобода особистості	-0,551
14	Cattell	N	Я, яким хочу бути в ідеалі - Я в дійсності	0,472
15	Cattell	O	Я очима товаришів по службі - Я в дійсності	0,591
16	Cattell	Q1	Мій типовий підлеглий - Я в дійсності	0,474
17	Cattell	Q1	Моє уявлення про улюблену роботу - Влада над іншими людьми	0,548
18	Cattell	Q3	Смисл життя - Задоволення матеріальних запитів	-0,549
19	Cattell	Q3	Мої життєві перспективи - Служба в армії	-0,465
20	Cattell	Q4	Мій товариш по службі - Звичайна людина	0,444
21	Thomas	Суперництво	Мій типовий підлеглий - Я в дійсності	0,537

Таблиця 2 (продовження)

№	Тест	Показник	Психосемантична дистанція	R
22	Thomas	Суперництво	Моє уявлення про улюблену роботу - Свобода особистості	0,471
23	Thomas	Компроміс	Смисл життя - Задоволення матеріальних запитів	-0,525
24	Thomas	Компроміс	Я у дійсності - Звичайна людина	-0,531
25	Thomas	Співробітництво	Мій товариш по службі - Звичайна людина	0,528
26	Thomas	Співробітництво	Я в дійсності - Звичайна людина	0,493
27	Leary	Авторитарність	Мій типовий підлеглий - Я в дійсності	0,479
28	Leary	Авторитарність	Моє уявлення про улюблену роботу - Успішна кар'єра	-0,462
29	Leary	Егоїстичність	Мій типовий підлеглий - Я в дійсності	0,475
30	Leary	Егоїстичність	Моє уявлення про улюблену роботу - Успішна кар'єра	-0,474
31	Leary	Агресивність	Смисл життя - Задоволення матеріальних запитів	0,675
32	Leary	Агресивність	Мій типовий підлеглий - Звичайна людина	0,613
33	Leary	Агресивність	Мій типовий підлеглий - Я в дійсності	0,730
34	Leary	Підозріливість	Моє службове положення - Влада над іншими людьми	0,546
35	Leary	Підкоряємість	Я, яким хочу бути в ідеалі - Я в дійсності	0,466
36	Leary	Дружелюбність	Мій типовий підлеглий - Я в дійсності	0,556

На підставі аналізу даних скрінінгового дослідження були зроблені такі висновки:

1. Практично не спостерігається взаємозв'язок, який підтверджувався б статистично, між вислугою років у офіцерському званні та рисами характеру військовослужбовця. Це дозволяє заключити, що одного лише чинника тривалої включеності у військово-професійну діяльність не достатньо для того, щоб розпочався процес професійної деформації особистості.

Результати дослідження свідчать, що тривала військова служба у офіцерському званні впливає перш за все на Я-концепцію офіцера. Зокрема, зростає семантична відстань між компонентами Я-концепції “Я насправді” та “Я очима товаришів по службі”.

Серед поведінкових особливостей відчутну залежність від вислуги виявила лише схильність до тактики уникнення (відмови від власних цілей та цілей іншої сторони) у ситуаціях конфлікту ($R=0,487$).

2. Чинником певного ризику особистісних девіацій для офіцера може стати невдала кар'єра та значна затримка у присвоєнні чергового військового звання.

3. Існує значний взаємозв'язок між системою особистісних смислів, у тому числі пов'язаних з військово-професійною діяльністю, та характерологічними особливостями військовослужбовців-офіцерів. Ця залежність вказує на те, що трансформація особистісних смислів офіцера є реальним чинником змін його характеру, а характерологічні особливості офіцера, у свою чергу, схильють до трансформації тих або інших особистісних смислів, пов'язаних з військовою професією.

Важливу роль у процесі професійної деформації особистості відіграють певні внутрішньоособистісні передумови аномального розвитку особистості.

Цілий ряд характерологічних особливостей, полегшуючи розвиток процесу патогенної трансформації особистісних смислів, є прогностично несприятливим при розв'язанні питання про призначення людини на посаду, пов'язану з прямим та безпосереднім посадовим впливом на інших людей.

До рахунку таких характерологічних особливостей можуть бути віднесені:

- емоційна безучасність, замкнутість, надмірна суворість у оцінці інших людей;
- схильність до агресивних форм поведінки;
- особистісна домінантність, якщо вона спостерігається на фоні недооцінки загальнолюдських цінностей;
- консервативність, надмірна орієнтованість на традицію, схильність до моралізаторства та повчань, низька зацікавленість у аналітичному та інтелектуальному матеріалі;
- схильність до крайніх оцінок на адресу інших людей.

4. Схильність орієнтуватися на успішну кар'єру є важливим чинником позитивного ставлення до служби у армії, але ця схильність сприяє також і зростанню зацікавленості у владі як такій. При цьому на рівні суб'єктивних смислів посадова влада опиняється для її носія не тільки атрибутом успішної кар'єри, але і специфічним інструментом підвищення особистісної свободи.

5. Успішна кар'єра в умовах військово-професійної діяльності сприяє більш виразній відмові офіцера від особистісного контакту з підлеглими, що відбувається на фоні зростання його орієнтованості на виконання професійно-посадової ролі та укріплення системи професійно-посадових відношень.

6. Центральним чинником професійного середовища, який детермінує явище професійної особистісної деформації, є чинник посадової влади та особливостей її реалізації.

7. Зростання особистісної зацікавленості у владі провокується певними характерологічними особливостями суб'єкту військово-професійної діяльності. При цьому зацікавленість у владі здатна витіснити інші потреби (як естетичні, так і матеріальні), а також стимулювати розвиток таких індивідуально-психологічних особливостей, як емоційна відгородженість, авторитарність, впертість, схильність до моралізаторства та повчань, неспроможність вбачати "напівтони" у реальному житті.

ПРИНЦИПИ ТА ЗАХОДИ ПРОФІЛАКТИЧНОЇ РОБОТИ

Постає завдання розробки і впровадження відповідних психопрофілактичних заходів. Такі заходи доцільно включати у загальну систему психологічного забезпечення військово-професійної діяльності, однією з найбільш ефективних форм якого є психологічний супровід, процес якого структурований у відповідності з певними етапами професійної біографії військовослужбовця.

Точкою відрахунку у системі заходів психологічного супроводу повинна бути комплексна оцінка індивідуально-психологічних особливостей військовослужбовця та прогностична оцінка подальшого розвитку його особистості в умовах дії чинника влади над підлеглими. Профілактичні заходи повинні включати у себе оптимізацію системи міжособистісних взаємин військовослужбовця у радіусі найближчих посадових диспозицій.

Основна засада профілактики професійної особистісної деформації полягає у створенні умов, які б забезпечували і стимулювали розгортання системи контактів начальників та підлеглих у двох максимально незалежних один від одного вимірах:

- у вимірі особистісного контакту, суб'єкти якого є цінними один для одного як люди, як власники особливого внутрішнього світу та неповторних індивідуальних якостей;
- у вимірі функціональної (професійно-посадової) взаємодії, суб'єкти якої наділені певними правами і обов'язками, та у власній поведінці орієнтуються на інституційні норми.

Пропонується такий набір принципів профілактичної та корекційної роботи, спрямованої на розв'язання проблеми професійної особистісної деформації в умовах військової служби:

1. Нормативна база життєдіяльності військових формувань повинна будуватися виходячи з філософії примату особистості над діяльністю. Широкий погляд на проблему показує, що це є доцільним з точки зору цілей самої діяльності.

2. Рішення про висування на керівну посаду повинно прийматися з урахуванням оцінки психологічного імунітету військовослужбовця до особистісної деформації під впливом чинника влади. Це завдання може розв'язуватися у контексті відповідних заходів професійного

психологічного відбору, зокрема, при вступі у військово-навчальні заклади.

3. Посадові повноваження по відношенню до особового складу повинні обмежуватися виходячи з принципу функціональної достатності. Влада не повинна бути надлишковою з точки зору поточних завдань діяльності та не повинна виходити за межі інституційного простору.

4. З метою відмови від практики примусу повинна стимулюватися зацікавленість керівника відповідністю ціннісних орієнтацій підлеглих їх функціональним обов'язкам, а також позитивна мотивація особового складу до службової діяльності; поточні завдання службової діяльності повинні гармонійно вписуватися у систему особистісних смислів військовослужбовців, що повинно забезпечуватися заходами виховної роботи; професійні цінності повинні очевидним для усіх чином вписуватися у систему цінностей загальнолюдських.

5. Зусиллями психологів доцільно проводити дослідження спроможності молодих офіцерів диференційовано оцінювати посадові та особистісні якості своїх підлеглих, та здійснювати аналіз витоків зниження такої спроможності, що дозволить своєчасно діагностувати тенденції особистісної деформації та вживати корекційних заходів.

6. Необхідно забезпечувати подальше зростання соціально-психологічної компетентності військових керівників та культури адміністративного управління у Збройних Силах. Сучасна ситуація вимагає якісних змін у системі підготовки офіцерського складу у галузі гуманітарних наук.

7. Неминучі на певних етапах військово-професійної діяльності маніпулятивно-деіндивідуалізовані диспозиції начальника по відношенню до підлеглих та підлеглих по відношенню до начальника вимагають систематичного проведення психопрофілактичних заходів, здатних переключати на особистісний рівень спілкування. Щоб особистісні контакти між військовослужбовцями різних посадових рівнів не втручалися у систему функціонально-посадових відношень і не чинили на неї вплив, повинні використовуватися оптимальні форми таких контактів (заняття спортом, спільна творчість, і т.п.).

8. Слід активно включати командирів у процес виховної роботи з особовим складом, забезпечуючи таким чином їх контакт з підлеглими

не тільки як з суб'єктами діяльності, але і як з об'єктами виховання, тобто особистостями.

9. Необхідно стимулювати у начальника відчуття цінності таких його особистісних якостей та явищ його внутрішнього світу, значення яких неможливо зрозуміти у вузькому контексті пріоритетів професійно-посадової ролі. Важливим є розвиток у керівника естетичних та пізнавальних потреб.

10. Повинні створюватися умови для постійного підвищення рівня фахової підготовки військових психологів. Регламентуючи їх діяльність, слід враховувати специфіку заходів психологічного забезпечення та орієнтуватися на загальноновизнані світові норми такої діяльності.

Рівень підготовки військових психологів у відповідності з проблематикою психологічного супроводу включення особистості у військово-професійну діяльність повинен передбачати наявність ґрунтовних знань у галузі загальної та диференційної психології, психології особистості, соціальної психології, психогієни, психопрофілактики, психодіагностики, військової психології, психології праці, психофізіології, психологічного консультування, психології сім'ї, педагогічної психології.

При цьому військовий психолог повинен добре орієнтуватись у основах сексології, психопатології, наркології, а також соціології та військового менеджменту.

Він повинен володіти методами активного навчання, методами соціально-психологічного тренінгу спілкування, методами професійного психологічного відбору, методами діагностики та корекції розвитку особистості, методами корекції нервово-психічних станів стресу та їх наслідків, а також математичними методами аналізу даних психологічних досліджень.

У своїй повсякденній діяльності військовий психолог, враховуючи особливості свого фаху, повинен спиратися як на службові та фахові нормативні документи, так і на Декларацію прав і свобод людини.

Влада начальника, реалізація принципу її одноосібного використання у системі військового управління є раціональною необхідністю. Розуміючи важливість і необхідність влади як інструменту управління, суспільство виробляє такі принципи користування нею, дотримання яких запобігає виникненню деструктивних для психіки

людини протиріч між потребою кожної особистості у внутрішній свободі і необхідністю існування в умовах певного нормативного тиску на суб'єктивний особистісний простір.

Не можна допустити, щоб людина опинилась вирваною з системи багатовимірних зв'язків зі світом, була позбавлена цілісності зі світом заради цілісності з системою управління.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания. - Л.: Изд-во ЛГУ, 1968.
2. Артемьева Е.Ю., Мартынов Е.М. Вероятностные методы в психологии. - М., Изд-во МГУ, 1975.
3. Безносков С.П. Профессиональная деформация и воспитание личности. /Экспериментальная и прикладная психология. Вып. 13: Психологическое обеспечение социального развития человека. - Л.: Изд-во ЛГУ, 1989. С. 69-74.
4. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание: Пер. с англ. - М.: Прогресс, 1986, 422 с.
5. Борисова Е.М. О роли профессиональной деятельности в формировании личности. //Психология формирования и развития личности. - М.: Наука, 1981.
6. Братусь Б.С. Аномалии личности. - М.: Мысль, 1988.
7. Бурлачук Л.Ф. Психодиагностика личности. - К.: Здоров'я, 1989.
8. Грановская Р.Н. Элементы практической психологии. - Л.: Издательство ЛГУ, 1988. С. 404-410.
9. Ершов А.А. Взгляд психолога на активность человека. - М.: Луч, 1991.
10. Колесов Д.В. Эволюция психики и природа наркотизма. - М.: Педагогика, 1991.
11. Кузнецов О.Н., Петленко В.П., Резник М.И., Фролов Б.С. Методологические аспекты проблемы нормы и пограничных состояний в психиатрии. //Теоретико-методологические аспекты пограничной психиатрии. - Л.: 1979.
12. Кулагин Б.В. Основы профессиональной психодиагностики. - Л.: Медицина, 1984.
13. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. /Избранные психологические произведения. - М.: 1983.
14. Льюїс Ф., Канерт К., Меджінніс Р. Про характер військових //Військо України - 1993. - №12. - С. 30-36.
15. Майерс Д. Социальная психология: Пер. с англ. - СПб.: Питер, 1997. - 688 с.
16. Михеева И.Н. Амбивалентность личности (морально-психологический аспект). - М.: Наука, 1991.

17. Петренко А.В. Власть руководителя и проблема профессиональной деформации личности // Персонал. - 1998. - №2. - С. 46-53.
18. Петренко В.Ф. Введение в экспериментальную психосемантику: исследование форм репрезентации в обыденном сознании. - М.: Издательство МГУ, 1983.
19. Платонов К.К. Структура и развитие личности. - М.: Наука, 1986.
20. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. Т.2. - М.: Педагогика, 1989.
21. Сочивко Д.В. Формирование личности специалиста. //Экспериментальная и прикладная психология. Выпуск 13: Психологическое обеспечение социального развития человека. - Л.: Изд-во ЛГУ, 1989. С. 10-17.
22. Старовойтенко Е.Б. Жизненные отношения личности: модели психологического развития. - К.: Либідь, 1992.
23. Ушаков Г.К. Пограничные нервно-психические расстройства. - М.: Медицина, 1987 г.
24. Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности: Пер. с англ. - Спб.: Питер Пресс, 1997. - 608 с.
25. Шостром Э. Анти-Карнеги или человек-манипулятор: Пер. с англ. - М.: Дубль-В, 1994.
26. Ясперс К. Истоки истории и ее цель //Смысл и назначение истории: Пер. с нем. - М.: Республика, 1994.

ЗМІСТ

Актуальність проблеми	3
Загально-теоретичний аналіз витоків та сутності явища професійної деформації особистості	7
Огляд результатів емпіричних досліджень	16
Принципи та заходи профілактичної роботи	25
Література	29

